

ARNOŠT LAMPRECHT

JEŠTĚ K TEORII ZNAKU

V časopise *Slovo a slovesnost* (1981, č. 2) jsme otiskli stať *Realita, odraz, znak*, která byla připravena v polovině roku 1980 a přednesena potom v Jazykovědném sdružení v Brně. Po odeslání rukopisu do tisku se nám dostaly do rukou další významné práce, a to kniha E. Paulinyho *Slovenská fonológia* (Bratislava 1979), monografie Igora Němce *Rekonstrukce lexikálního vývoje* (Praha 1980) a dvojdílný sborník prací *Jazykověda a příprava učitelů jazyků* (Praha 1980). Všechny tyto práce obsahují četné poznatky a postřehy vztahující se k danému tématu. Dále pak obsáhla recenze M. Dokulila o sovětském sborníku *Jazykovaja nominacija* ve *Slově a slovesnosti* (1980), který jsme sice citovali, ale nemohli jsme k němu už podstatněji přihlídnout. Pokusíme se proto doplnit naši předcházející stať a zrekapitulovat její hlavní výsledky.

Igor Němec praví, že „rozbořem slovní zásoby na daném stadiu vývoje lze zkoumat nejen tehdejší stav společnosti a její hodnotící postoje, ale i úroveň jejího poznání skutečnosti. Lexikální jednotky jsou totiž nejen označením objektů skutečnosti (pojmenování intelektuální) a výrazem hodnotícího vztahu k takovým objektům (pojmenování expresivní) nebo vyjádřením pocitů a postojů mluvčích subjektů (interjekce, partikule), ale vyjadřují toto vše jako odraz skutečnosti ve vědomí mluvčích, který odpovídá příslušné úrovni ve vývoji myšlení společnosti.“ Dále pak Němec cituje další autory, kteří rozdělují lexikální významy na různé typy.

Podrobný rozbor různých typů pojmenování pak podává už připomenutá kniha *Jazykovaja nominacija*, recenzovaná M. Dokulilem, která je zdrojem širokého poučení o dané problematice a může být východiskem pro další detailní bádání.

Základní pojmy jazykové komunikace osvětluje E. Pauliny ve své znamenité knize *Slovenská fonológia*. Názorně tu předvádí průběh jazykové komunikace. Psychický obsah se pomocí jazykového systému přetváří nejprve na explicitní podobu myšlené výpovědi, ta se pak zašifruje do motorického programu mluvního (řečového) signálu a ten se potom uskuteční v konkrétním mluvním (řečovém) signálu. Při přijímání se pak hláskový sled mluvního (řečového) signálu překódovává do explicitní podoby myšlené výpovědi, která se pomocí prostředků jazykového systému přetváří na příslušný psychický obsah. 3

Ve sborníku *Jazykověda a příprava učitelů jazyků* se praví, že pojem jazykového znaku není v jazykovědě určen zcela jednoznačně. Autor stati *Základní pojmy jazykovědy, Znakový charakter jazyka*, která tvoří první kapitolu uvedeného sborníku, praví o znaku toto: „Z pojetí významu znaku jako odrazu, jako prvku vědomí, vyplývá rozhodnutí otázky unilaterálnosti nebo bilaterálnosti jazykového znaku ve prospěch bilaterálnosti. Odraz a formativ (rozuměj zvukovou stránku, pozn. L.) jsou — viděno synchronicky — dvě složky jednoho jevu v relativně pevném stabilním spojení, tvoří obě strany jazykového znaku“. O pevném, i když historicky jen relativně pevném spojení odrazu a zvukové stránky není možno pochybovat, jak jsme ukázali i ve svém článku. V tom má autor pravdu. Ovšem jistý posun obou složek (významu a zvukové stránky) vůči sobě navzájem tu je, jak to každý zná z vlastní zkušenosti a jak jsme to také sami předvedli na slovech *magister* a *minister*, kde došlo dokonce k úplné záměně významu (ministr je nyní víc než magister, ač původně tomu bylo naopak). Druhá věc je, zda z pojetí významu jako odrazu vyplývá bilaterální pojetí znaku. Podle mne je tomu zcela naopak. Odraz reality není znak, nýbrž skutečný odraz, jisté zrcadlení reality v našem vědomí. Nejde tu ovšem o odraz mechanický a zrcadlově přesný, nýbrž o odraz všeobecně a rozčleněný, a to často jinak než sama realita, jak jsme to sami ukázali na větě *Spisovatelé → píší → knihy*, kde jsou spisovatelé na jedné straně a knihy na straně druhé, ač ve skutečnosti píše každý spisovatel svou knihu zvlášť (na jiném místě). Je-li však něco odrazem (byť i jakkoli modifikovaným), nemůže to být zároveň znakem, aspoň ne znakem v tom smyslu, jak se slova znak obecně užívá. Znakem ve slově je jen zvuková stránka, respektive její obraz v našem vědomí; tato zvuková stránka označuje význam a ten je odrazem reality. V mozkových buňkách je zvukový obraz přiřazen k odrazu reality. Znakem (*signe*) v pravém slova smyslu je tedy jen označující (*signifiant*), nikoli označené (*signifié*), jak to konečně vyplývá i z významu slov označující (*signifiant*) a označené (*signifié*).

Zvuková stránka má v jazyce většinou konvenční, arbitrární charakter. Svědčí o tom různá pojmenování téže věci v různých jazycích, srov. *strom*, *arbre*, *Baum* atd. Je tu vidět, že k stejnému odrazu reality je přiřazen jiný zvukový komplex, jiné označení, jiný znak (*signe*). U člověka znalého několika jazyků je v takovýchto jednoduchých příkladech jako *strom* přiřazeno v jeho vědomí k odrazu jedné a téže reality několik zvukových komplexů, několik různých znaků (*strom*, *arbre*, *Baum*). Věc ovšem není tak jednoduchá u složitějších případů, jak jsme ukázali v předchozím článku a jak uvidíme i dále. Znakem je totiž i slovní spojení a dokonce i věta.

V předcházejícím článku jsme také ukázali na to, že konvenčnost, arbitrárnost se týká převážně většiny slov jen z hlediska dnešního, synchronního, jak je to vidět na slovech *stůl*, *Tisch*, *table* nebo *psát*, *schreiben*, *write*. Vymykají se tomu slova s tzv. elementární příbuzností, tj. slova zvukomalebná (onomatopoická) a tzv. slova lalická z dětské řeči (*mama*, *papa* atd.), jak o tom psal několikrát F. Kopečný. Slova zvukomalebná už svým zvukovým skladem mají naznačit význam, který je odrazem reality, srov. *žbluňk*, *frk* (o rychlém pohybu). Ovšem i tu je jistá míra konvenčnosti daná příslušným jazykem a jeho zvukovými možnostmi, např. *žbluňk* se v němčině vyjadřuje slovem *plumps*. Z onomatopoického *frk* je utvořeno novočeské sloveso *frknout*, ze staršího obdobného *vrg* vzniklo pozdně praslovanské a raně pračeské *vrci*

(*vrhnout, vrhat*), z lalického *ata* (příp. *atta*) vzniklo v období praslovanském *оtць* „otec“, z obdobného lalického *mama* v období indoevropském lat. *mater*, české *máti* atd. Naše slovo *voda*, angl. *water* atd. je předindoevropské, nostratické (rekonstruuje se v podobě **wete*) a má obdobu ve finském *vesi, veden*, maď. *víz* atd. Je možné, že v tomto nostratickém období souvisí slovo **wete* (s počátečním bilabiálním *w-*) s kořenem **Huwa* „tok vody“, který má patrně onomatopoický základ. Četná slova novočeská, o nichž si to ani neuvědomujeme, jsou svým původem zvukomalebná, např. *býk* (< **bākos*), *skřivan*, *straka* atd., jak jsme to ukázali v našem předcházejícím článku. Ta skutečnost však, že většina slov dnešního jazyka je konvenční, nám umožňuje pronikat pomocí historickosrovnávací jazykovědy do daleké minulosti jazyka. Slova jako *voda, oheň, země, moře, duha, záře, muž, žena, jméno, oko, hrdlo, maso, jelen, kůra, houba, brát, jíst, jít, znát, být, černý, veliký, kdo, jaký, my, mnoho, púl* (celkem asi 100 slov) jsou svým původem prastará, a to nejen indoevropská, nýbrž dokonce předindoevropská, nostratická (Nostratickou velkorodinu tvoří podle sovětského jazykovědce V. I. Illiče-Svityče rodiny indoevropská, uralská, altajská, jihokavkazská (kartvelská), semitohamitská a drávidská; nostratické společenství klademe do doby asi před 10 000 lety, tj. do 7.—9. tisíciletí př. n. l.).

U slov synchronně slovtvorně průhledných jsou konvenční jen morfémy, ať už kořenné či sufixální. Slova jako celek konvenční nejsou, srov. slova typu *učitel, spisovatel, sluchátko* atd. Slovo *učitel* můžeme rozložit na *uč-i-TEL*, ruské *pisatel* na *pis-a-TEL*, angl. *writer* na *writ-er*. V proudu řeči, v konkrétním jazykovém projevu si ovšem slovtvornou strukturu většinou neuvědomujeme, používáme slova *učitel* jako celek (jako slova *profesor*, které je slovtvorně v češtině nedělitelné). Ovšem totéž platí do jisté míry i o ustálených spojeních jako *vysoká škola*, ba i o krátkých sděleních. Proto věty *Žena vidí psa* (v češtině) a *Ženě pes zjevení—jeho—její* „Ženě se jeví pes“ (v eskymáckých dialektech Grónska) mohou být, jak jsme uvedli ve svém předcházejícím článku, významově ekvivalentní. Ostatně nemusíme chodit ani tak daleko. České *otcův klobouk* je v maďarštině vyjádřeno *apam kalapja* „otec můj, klobouk jeho“.

Z toho všeho vyplývá, že vidíme svět prostřednictvím svého jazyka. V zeměpise můžeme např. Evropu nebo celý svět zobrazit v různých sítích poledníků a rovnoběžek (zobrazení kuželové, válcové, azimutální atd.). Podobně v jazyce vnímáme svět prostřednictvím sítě (jakéhosi „rastru“, mřížky) jazykového systému. Touto jazykovou mřížkou se mění do jisté míry i odraz reality. Ten se v jisté části u různých jazyků shoduje, např. *strom, arbre, Baum* si zcela odpovídají, v jisté části pak se liší, srov. naše *modrý* proti ruskému *goluboj* a *sinij*, a to nemluvíme o větě jako celku. Právě nedostatečné nahrazení jedné jazykové mřížky druhou způsobuje, že se do druhého jazyka přenáší její způsoby odrazu a tím i formální postupy z jazyka původního. V důsledku jazykové mřížky dané systémem jazyka nastává při vnímání reality a komunikaci o ní jisté zkreslení (obdobné zkreslení na mapě v důsledku různé sítě). To se však napravuje příležitostným opisem a dále vědeckým přístupem. Např. ruskou dvojicí adjektiv *goluboj* a *sinij* můžeme nahradit českým *světlemodrý* a *tmavomodrý*. Dalším postupem, který odstraňuje rozdíly, je automatizace frází. Vnímáme je jako celek odrážející danou realitu. Odtud pramení ekvivalence spojení *otcův klobouk* a *apam kalapja* a také ekvivalence vět *Žena vidí psa* a *Ženě pes zjevení—jeho—její*.

V předcházejícím článku jsme si také na obrázcích názorně ukázali členění objektivní reality. Poměrně jednoduchá realita *Spisovatel píše knihu* naznačená jedním obrázkem písíciho spisovatele byla v odrazu rozčleněna na tři části: *Spisovatel* → *píše* → *knihu*. Tento odraz byl pak v ruštině vyjádřen PIS-A-TEL-Ø PIS-E-T KNIG-U, kde morfémy Ø, T, U naznačovaly relace mezi rozčleněnými částmi. Jednotné PISATEL Ø bylo také rozčleněno na PIS-A-TEL-Ø (s nulovým morfémem označujícím nom. sg.).

Tak jsme došli k tomu, že nejmenší znakovou jednotkou (označující odráženou realitu) je morfém. Morfém se ovšem skládá z fonémů; je to uspořádaná množina fonémů (srov. lexikální morfémy PIS/PIS, TEL, gram. morfém instr. plur. AMI atd.). Tato množina může být i jednofonémová (např. A v slově ŽEN-A nebo T v slově PIS-E-T) nebo dokonce prázdná (srov. Ø v slově STROM-Ø proti ŽEN-A). Fonémy se v promluvě realizují v souvislé řadě zvuků (hlásek), které si posluchač musí zpět dekodovat na sled fonémů tvořících morfémy (a dále slova a věty). Každý morfém má svůj význam, a to buď lexikální (PIS/PIS, WRITE, TEL, ER) nebo gramatický (T v PIS-E-T, Ě v S-PIS-OVA-TEL-Ě), příp. v rámci gramatických morfémů plní synchronně funkci spojovací (E v PIS-E-T, A v PIS-A-TEL-Ø). Gramatické morfémy (např. U v slově KNIG-U) vyjadřují zpravidla relace v promluvě. Tyto relace ovšem mohou být vyjádřeny i jinak, např. v angličtině pozicí ve větě (slovo-sledem), v eskymáckých dialektech přivlastňovacími sufixy atd.

Vyšší znakovou jednotkou je slovo. Slovo je v jazycích našeho typu dokonce jednotkou základní, neboť se na rozdíl od morfému vyskytuje samostatně. Může být buď nedělitelným celkem jako slovo STROM (odhlédneme-li od nulového sufixu nom. sg., srov. STROM-Ø) nebo se může skládat z morfémů jako UC-I-TEL, STROM-EK atd.

Další vyšší jednotkou je slovní spojení, srov. *vysoká škola, zelený strom* atd. Že slovní spojení *listnatý strom, dřevěná chalupa* vyjadřují jeden pojem (i když rozčleněný na dva), svědčí tzv. univerbizace, srov. *listnatý strom* → *→ listnáč, dřevěná chalupa* → *dřevěnice* atd., a to v případech ustálených nebo se aspoň častěji vyskytujících.

Ještě vyššími znakovými jednotkami jsou věta a souvětí, srov. různost vyjádření *Žena vidí psa* a *Ženě pes zjevení-jeho-její* nebo frazeologismy typu *vzal nohy na ramena*, angl. *to drop a line* „hodit linku“ s významem „napsat krátké sdělení“. Jen v rámci věty je možno vyjádřit její oznamovací nebo tázací charakter (*Tatínek je doma, Tatínek je doma?*) a vůbec modalitu v širokém slova smyslu. Že i souvětí (složená věta) tvoří jeden celek, svědčí to, že poměrně jednoduchou situaci *Žena vidí, že muž píše knihu* vyjadřujeme souvětím. V jistém smyslu má znakový charakter i text. Ale to se již vymyká z rámce našich úvah.

Při morfematickém členění a přiřazování zvukových obrazů k odrazům reality ovšem narážíme na některé nesnáze. Některé morfémy se vyskytují v dvojí nebo dokonce v několikeré podobě, srov. *ruk-a, ruc-e, ruč-ka*, střídající se podle gramatických nebo slovtvorných pravidel. Každý Čech ví, že morfémy *ruk-*, *ruc-*, *ruč-* patří k sobě a že jsou to varianty jednoho morfému, a přiřazuje je proto i k stejnému odrazu reality. Potíže vznikají tam, kde jde o neutralizaci fonémů v proudu řeči. Jde o to, zda v slově *plod* máme jen morfém *plod*, který se v proudu řeči neutralizuje za jistých podmínek na *plot*, či zda tu jsou v našem vědomí dvě varianty *plod/plot* jako *ruk-*, *ruc-*, které se střídají

v různých pozicích. Pauliny je toho názoru, že na konci slova *plod* před pauzou máme foném *t*, tedy z toho vyplývá, že by byl pro fonematickou variantu *plot*. Je to pojetí možné, zejména uprostřed slova, kde k slovům *prošba*, *kresba* vyslovovaným [*prozba*], [*krezba*] máme v gen. plur. ve výslovnosti zpravidla podoby [*prozep*, *krezep*]. Nicméně na konci slova bych se sám spíše klonil k tomu, že v našem povědomí máme jen morfémy *plod*, *led*, nikoli též *plot*, *let* (které patří k jiným odrazům reality). Koncovou neutralizací konsonantů, která je živým jevem při každém mluvním aktu, bych tedy považoval za věc promluvy (parole), nikoli za věc jazyka (langue). V našem povědomí se chystáme vyslovit *plod*, *led*, *hrob*, vyslovíme však *plot*, *let*, *hrop*.

V závěru můžeme říci, že znakový charakter v pravém slova smyslu má jen zvuková stránka a její obraz v našem vědomí, význam pak je i odrazem objektivní reality. Morfém, slovo, slovní spojení, věta i souvětí jsou ve své komplexnosti (zvuková stránka i význam) označeným odrazem rozčleněné reality. Místo Saussurova pojetí znaku tu máme označený odraz (ovšem včetně věty i souvětí). Jiní autoři tu užívají i termínu znakový komplex. Užívá-li však někdo slova znak jak pro označující, tak i označované (tj. pro zvukovou stránku i význam, tj. chápe-li znak bilaterálně), rozšiřuje význam slova *znak*, *signe* nad jeho původní rozsah a nad význam obvyklý v jiných vědách, kde je běžné unilaterální pojetí. Je tedy otázka unilaterálnosti nebo bilaterálnosti znaku v podstatě otázkou terminologickou, ovšem i s jistými důsledky gnozeologickými, které tkví v tom, že se za znak považuje něco, co není znkem, nýbrž odrazem reality v naší mysli (byť by šlo o odraz jakkoli pozměněný a zevšeobecující).

LITERATURA

- Lamprecht, A.: *Realita, odraz, znak*. (in) Slovo a slovesnost 42 (1981), s. 91—108. (Tam další literatura.)
- Horálek, K.: *Filosofie jazyka*. Acta Universitatis Carolinae 1967. Philologica — Monographia XV. Praha 1967, 158 s.
- Němec, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Nakl. Academia, Praha 1980, 193 s.
- Pauliny, E.: *Slovenská fonológia*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1979, 213 s.
- Schmidt, W.: *Znakový charakter jazyka. K sémantickému vztahu jazyka a vědomí*. (in) Jazykověda a příprava učitelů jazyků. Teoretické problémy. Uspořádali M. Kubík, W. Schmidt a kol. Univerzita Karlova, Praha 1980, s. 23—33.
- Oliverius, Z.: *Jazyk a jeho základní jednotky*. (in) Jazykověda a příprava učitelů jazyků (viz údaj výše). Praha 1980, s. 35—65.
- Slovo a slovesnost* 39 (1978); tu zejména s. 215—223.

SOME MORE THOUGHTS OF THE SIGN THEORY

The author corroborates and elaborates his views concerning the sign theory which have been expressed in his earlier article *Reality, Reflection, Sign* and refers to several additional linguistic works on the matter. The sign character proper is peculiar to the acoustic form only, the meaning is a kind of reflection of the objective reality. The morpheme, word-group, simple and complex sentence in their complexity (acoustic aspect and meaning) are labelled reflections of the articulated reality.

1

2

3